

seotud küsimusi ning õõvalve korraldamist külas. 23. septembri hommikul selgus, et oodatud kiirpaat Rootsist polnud ikka veel ilmunud. [– – –] Pühapäeva õhtupoolikul kuulsime, et venelased on jõudnud Martnasse, mis ei olnud meie asupaigast enam kuigi kaugel. Oli selge, et suuremas grupis me enam ei tohi olla. Inimesed hajusid väiksemates gruppides kaugematesse taludesse ja heinaküünidesse. Mõned meie käes olevad dokumendid ja ühe paki “Riigi Teatajat” nr. 1 peitsime koos Tiefiga kohta, kus nad võisid säilida pikemat aega.⁶ “Riigi Teatajast” jätsime kumbki omale ühe eksemplari. Tiefi kätte jäi ka korrektuuriaratomme vabariigi valitsuse deklaratsioonist, mida kavatsesime trükkida 21. septembril ja Tallinnas seintele üles kleepida. See jäi aga tegemata, sest sama päeva õhtupoolikul pommirünnaku ajal oli üks pomm langenud ETK hoovile, kus asus trükikoda. Elektriseadmete purunemise tõttu jäi trükkimine seisma. Rannas paati oodates sai Tief kokku ühe oma kliendiga, kellel oli kusagil eemal käsil kauplemine väiksema paadi ostmiseks. Nad läksid koos seda selgitama. Siis kadus mul kontakt Tiefiga.”⁷

Kõneleja lõpetas iseenda mälestustega samast paigast augustis 1944, mil ta oli emaga, nagu ka Tiefi naine oma perega, randa jõudnud, et siit üle mere Rootsi jõuda. Teel oli ta aga ühe seljakoti külge seotud saapa kaotanud ja pidi nüüd paati jõudes ema korraldusel ka teise, kasutuks muutunud saapa merre viskama. Need olid kaheksa-aastase poisi mälestused kodumaalt lahkumisel.

Kõnede vahel laulis kohaliku kooli poisitkoor. Lõpuks asetati palvemaja seinal oleva mälestustahvli ette lilled ja tehti koosviibinutest ühisfoto. Järgnes valitsuse pressikonverents, kus ei saanud mööda ka juba pikemat aega üldsuse ja ajakirjanduse meeli ärevil hoidnud Lihula samba mahavõtmise küsimusest.

Jah, ajalugu tuleb tunda, sellega ei saa võidelda.

Peep Pillak

⁶ Kuigi Helmut Maandi viis ühe eksemplari “Riigi Teatajast” nr. 1, 1944 Rootsi kaasa, ilmselt ainsa, mis vabasse maailma jõudis, ja sellest on tehtud foto-koopiaid (vt. Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas VIII, Stockholm, 1959, lk. 31), ei ole tänaseks teada ühtegi säilinud originaaleksemplari.

⁷ H. Maandi. Eesti Vabariigi Rahvuskomitee ja Otto Tief. – Looming 1988, nr. 10, lk. 1399. Vt. ka P. Erelt. Otto Tiefi valitsuse päästmise katse 1944. aasta septembris. – Ajalooline Ajakiri 1998, nr. 1, lk. 71–77.

Suur põgenemine 1944

Eestlaste lahkumine läände ning selle mõjud

■ 22. oktoobril toimus Tartu Ülikooli Raamatukogus ülikooli Välis-Eesti uuringute keskuse ja Rootsi Eesti saatkonna korraldatud ning Tartu Ülikooli, Rootsi Instituudi, Eesti Arhiivi Ühendriikides ja Eesti Kultuurkapitali poolt toetatud teaduskonverents, kus oli arutluse all suur põgenemine läände 1944. aastal ja selle mõjud, mis ulatuvad tänasesse päeva.

Kohaletulnuid tervitas Rootsi suursaadik Tag Hartelius, kusjuures heas eesti keeles. Ta ütles, et 1944. aastal ei olnud Rootsi valmistunud põgenike vastuvõtuks Eestist. Alles sajandi alguses oli Rootsi olnud maa, kust mitmele poole, peamiselt USA-sse välja rännati. Rootsi jõudnud eestlased lootsid esialgu, et pääsevad varsti tagasi kodumaale. Alles mõne aja pärast selgus, et Rootsi tuleb jäädagi. Ühel hiljutisel Ida-Virumaal toimunud integratsioonikonverentsil tuli Eesti muulastele suure üllatusena, et ka eestlased on pidanud paguluses integreeruma. Neid pagulaste integratsioonikogemusi võiks tänases Eestiski kasutada. Tänu rootsieestlastele teatakse Rootsis vahest Eestit rohkem kui mujal Euroopas. Sellele tundmisele on kindlasti kaasa aidanud ka Maarja Tälgre ja teiste autorite Eesti lähiajalugu käsitlevad rootsi keeles ilmunud raamatud. Kui Eesti taasiseseisvus, siis osutusid vahel suhted kodumaal ja paguluses elanud eestlaste vahel keeruliseks. Tegemist oli kultuurikonfliktiga, mis tekkinud poole sajandi vältel raudse eesriidega eraldatusest. Nüüd mõistetakse kindlasti üksteist paremini ja sellele on kaasa aidanud säärased asjakohased kokkusaamised nagu ka nüüd peetav teaduskonverents suurest põgenemisest 60 aastat tagasi ja selle mõjudest tänasele päevale.

Seejärel tervitas kohaletulnuid Ülemaailmse Eesti Kesknõukogu esimees Ylo Anson, kes soovis konverentsile edukat tööd. Ta arvas, et oluline on Vello Salo juhitud komisjoni poolt koostatud “Valge raamatu” trükkandmine.

Põgenemine Rootsi 1943–1944. Põgenike organisatsioonid ja voolud.

Esimese ettekande pidas Carl Göran Andræ, kellelt just hiljuti ilmus Uppsalas välja antud uurimus “Sverige och den stora flykten från Estland 1943–1944”. See raamat leidis konverentsieelsel päeval tutvustamist ajalehes Postimees ja peaks peagi ilmuma ka eesti keeles.

Juba 1940. aastal lahkus Eestist 110 rannarootslast. Kokku oli Eestist lahkunud rannarootslasi 7300, kellest 2800 lahkus oma paatidega, mida oli 168. Rannarootslaste Eestist evakueerimise Rootsi-poolseks initsiaatoriks oli Sigurd Curman ning see toimus Saksamaa ja Rootsi valitsuse kokkuleppe alusel. Saksamaa poolt tegeles läbirääkimistega *Waffen-SS Untersturmführer im Reserve* dr. Walther Lienhard, kes töötas Himmleri alluvuses. Kui neid läbirääkimisi 1943. aastal Rootsi ja Saksamaa vahel alustati, siis oli selge, et Saksamaa ei suuda sõda kahel rindel võita. Seepärast oli Lienhardi varjatud eesmärgiks otsida Rootsis olevate diplomaatiliste kanalite kaudu võimalusi separaatrahu sõlmimiseks. Tä lootis ka kontakti saada Ants Orasega, kes töötas USA saatkonnas.

Umbes pooled eestlastest toodi Rootsi organiseeritult ja pooled tulid omal initsiatiivil. Eestlaste Rootsi-toomisel oli oma varjatud osa

Rootsi kaitsejõududel ja ameeriklaste poolt 1944. aastal loodud *War Refugee Board*il, mille heaks töötas ka Raoul Wallenberg. Üks eesmärke oli informatsiooni saamine selle kohta, mis toimub Nõukogude Liidus. Eesti poolt alustati kodumaalt lahkumise organiseerimist alles 1944. aasta sügisel, siis, kui oli selge, et Punaarmee okupeerib Eesti ja Teine Vabadussõda ei õnnestu. Arvatakse, et Läänemerel hukkunud pagulaste arv 1944. aasta sügisel võib ulatuda paari tuhande inimeseni. Rootsi jõudnud teadaolevast 28 992 isikust läks 56 tagasi Eestisse ja üle 7000 siit edasi teistesse riikidesse, nagu USA, Kanada ja Austraalia.

Suur põgenemine 1944. aastal.

1944. aasta suure põgenemise võttis oma ettekandes kokku Kaja Kumer-Haukanõmm. Kokku lahkus Eestist Teise maailmasõja ajal 70 000 kuni 80 000 põgenikku. See arv kuulub tulevikus kindlasti veel täpsustamisele, samuti Rootsi jõudnud põgenike arv. Rannikualadelt põgeneti lisaks Rootsile ka Soome, kust siis hiljem Rootsi edasi mindi. Mandri-Eestist lahkumise peamiselt Saksamaale, vähemal määral ka Austriasse ja Taani. Uuele maale jõudmise järel paigutati põgenikud laagritesse. Rootsis kestis karantiinilaager ainult kaks nädalat ja seejärel oli võimalik integreerumine kohalikkude ellu. Veel oli valikuvõimalusteks repatrieerumine või suundumine kolmandatesse riikidesse, kus olid aga seatud omad vastuvõtutingimused.

Sakslaste tagasitõmbumise plaan Baltikumist Läti näitel.

Karlis Kangeris rääkis sakslaste Baltimaadest tagasitõmbumise kavast Läti näitel. Ligikaudu 120 000 lätlast oli sõja lõppedes läneliitlaste kontrollitaval territooriumil, sealhulgas oli järelümbervasujaid, mobiliseeritud, vangistatud, sakslastega koostööd teinuid ja lihtsalt põgenikke. Sõja lõppedes kadus see vahe, miks üks või teine oli sattunud Saksamaale, kõik olid nüüd ühtviisi põgenikud. Rosenbergi kavandatud totaalne evakuatsioon ei õnnestunud, eelkõige arvestasid sakslased rindevajadusi ja kehtestasid piiranguid, kes tohtisid Saksamaale asuda. Läti idaaladelt evakueeriti elanikkond Kuramaale, alles 1944. aasta lõpus kaotati senikehtinud evakueerimispiirangud. Seejärel lahkus Riia sadama kaudu 10. oktoobriks ligikaudu 30 000 põgenikku ja Kuramaa sadamate kaudu jaanuariks 1945 ligikaudu 90 000 tsiviilisikut. Kokku oli Saksamaal umbes 130 000 tsiviilpõgenikku,

40 000 sõjaväelast, 20 000 töökohuslast ja 10 000 muud põgenikku.

Massiline väljaränne Leedust 1944.

Leedulaste massilisest kodumaalt lahkumisest 1944. aastal rääkis Linas Saldukas. 1,8 miljoni Lääne-Euroopa põgeniku hulgas, kellel puudus võimalus koju pöörduda, oli üle 200 000 põgeniku Baltimaadest, sealhulgas ligikaudu 63 000 leedulast. Leedu geograafilise asendi tõttu ei olnud võimalik üle mere Rootsi lahkuda, seepärast mindi Saksamaale või selle kontrolli all olevatesse riikidesse. Enamik Leedust lahkunuid olid intellektuaalid. Kui USA-s võeti 1948. aastal vastu seadus immigrantide kohta, siis mõne aasta jooksul lahkus Saksa DP laagritest USA-sse 30 000 leedulast. Kanadasse jõudis umbes 20 000 leedulast ja Austraaliasse 9 900. 1949. aasta 14. juunil Saksamaal vastu võetud Leedu Harta ühendas mööda maailma laiali olevaid leedulasi.

Suur põgenemine põgenike mälestustes.

Tiina Kirss võttis kokku 1944. aasta põgenemise kajastused eestlaste elulugudes. Ta püüdis leida kõrvalekaldeid nn. kanoonilistest lugudest. Ühe isiku põgenemismälestus on seotud põgenemise sihtkoha, perekondliku mäletamise, vanuse, poliitilise hoiaku ja veel palju muuga. Mälestused sisaldavad vastukaivusi ja tegelikkuse moonutusi. Eestlastest põgenike meenutused vajavad teaduslikku läbitöötamist ja võrdlemist teiste rahvaste põgenemiste ja ümberasumiste lugudega.

Eesti sõjapõgenikest Ojamaa ajakirjanduses 1944. aasta sügisel.

Raimo Raag analüüsis Eesti suurpõgenemise kajastamist 1944. aasta Ojamaa (Gotlandi) ajakirjanduses. Nii kodanlik "Gotlands Allehanda" kui ka sotsialistlik "Gotlands Folkblad" pühendasid põgenike temaatikale palju leheruumi. Mõlemad kirjeldasid palju ka sõjasündmusi, eriti Baltikumis. Seevastu kolmas väljaanne, "Gotlänningen" oli nendes küsimustes palju tagasihoidlikum. Kuna põgenikest enamiku moodustasid eestlased, siis hakkas "Gotlands Allehanda" 28. septembrist avaldama "Eestikeelset osa" ja "Gotlands Folkblad" 29. septembrist "Uudiseid eesti keeles". Seal avaldati sõjateateid, uudiseid Eestist ja Rootsist ning põgenikele suunatud teateid, samuti põgenike elu-olu kajastusi ja otsimisteateid. Eestikeelsete veergude tegijaid ei ole teada, võib arvata, et

need vaheldusid sageli. Võrreldes võib öelda, et "Gotlands Allehanda" eestikeelne osa oli sisukam, kuid "Gotlands Folkblad" avaldas eestikeelseid teateid järjekindlamalt. Eestikeelsed veerud ilmusid 23. ja 24. oktoobri, mil enamik eestlasi oli saarelt lahkunud.

Kontaktid kodu- ja väliseestlaste vahel nõukogude võimu surve all 1944–1991.

Kodu- ja väliseestlaste omavahelise suhtlemise võimalusi vaagis Indrek Jürjo, kes on seda teemat käsitlenud 1996. aastal ilmunud raamatus "Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal," mis on ka rootsi eestlaskonna hulgas omal ajal elavat diskussiooni põhjustanud. Indrek Jürjo on muude teemade kõrval ka seda uurimissuunda arendanud ja kasutatud arhiivide ringi laiendanud. Kindel on see, et okupatsioonivõimud püüdsid sidemeid kodu- ja väliseestlaste vahel igati hoida kindlalt oma kontrolli all ja lubada suhtlemist ainult sedavõrd, kui neile kasulik oli.

Väliseestlaste (demograafiline) areng põlvkondade lõikes Rootsi eestlaste näitel.

Alur Reinans vaatles väliseestlaste demograafilist arengut põlvkondade lõikes Rootsi eestlaste näitel. Rootsi rahvastikuregister annab hea võimaluse eestlaste populatsiooni jälgimiseks, kuigi täpne põgenike arv ei ole tänaseni teada. Aastail 1943–1944 põgenes Rootsi 18 000 kuni 19 000 eestlast, neist kolmandik tuli üle Soome. Koos 6000 kuni 7000 Eesti rootslasega ulatus põgenike arv 26 000-ni. Ligi 40 % läks edasi, peamiselt Kanadasse, Saksamaalt tuli pärast sõda paar tuhat eestlasest põgenikku Rootsi. Põgenike keskmine vanus oli 20–30 ringis ja paljud olid vallalised. Eesti päritolu isikute arv on ühtpidi kasvanud, kuid teistpidi on nad kohalikega segunenud. 1994. aastal oli Rootsis 15 084 isikut, kellel üks vanem oli Eestis sündinud, mõlema Eestis sündinud vanemaga oli ainult 2882 isikut. Järgnevate generatsioonide puhul on puhas Eesti päritolu veelgi harvem. Rootsi eestlaskond on hästi integreerunud. Eestlased Rootsis vajavad aga veel põhjalikumat uurimist.

Muudatused väliseestlaste etnilises identiteedis Rootsi eestlaste näitel.

Aune Valk valgustas identiteedimuutusi Eesti ja Rootsi eestlastel. Püsivalt ühes kohas elanud, elukohta vahetanud ja elukohta vahetanute hul-

gas erinevate põlvkondade identiteetides võib leida erinevusi. Võrdlusuuring Eestis ja Rootsis viidi läbi 1997. aastal ja see, samuti 2002. aastal Eestis läbi viidud eestlaste etnilise identiteedi uuring võimaldab välja tuua peamised trendid. Identiteedimuudatusi tuleb seostada ajalooliste muudatustega, mille hulgas oli muidugi ka suur põgenemine 1944. aastal.

Eesti kirjasõna rahvuse säilitajana võõrsil.

Janika Kronberg käsitles kirjasõna eestluse säilitajana võõrsil. Teise maailmasõja tulemusel sattus mööda maailma laiali ligikaudu 70 000 eestlast, keda paljuski ühendas just emakeelne kirjasõna. Eestlaskonda ühendasid nii ilmunud ajalehed-ajakirjad kui ka raamatud, mis ilmusid mitme kirjastuse poolt mitmes riigis väljaantuna. Kirjasõna ei olnud mitte ainult kommunikatsiooni vahend, vaid ka relv okupeeritud kodumaa vabastamiseks.

Ülevaade eesti arhiividest välismaal.

Piret Noorhane andis ülevaade Eesti arhiividest välismaal, millel on olnud oluline koht pagulaste rahvusliku identiteedi püsimisel. Arhiivid tekkisid kõikjal, kus suurem eestlaste kogukond: Austraalias, Kanadas, USA-s ja Rootsis. Esialgu püüti talletada kodumaalt kaasa toodut, seejärel lisandus juba asukohamaal tekkinud materjal. Kõik suuremad arhiivid on tänaseni püsinud, kuid lisaks on vähemaid arhiive paljudel organisatsioonidel ja üksikisikutel. Kus ja kuidas säilitada pagulasarhiive, see on oluline küsimus. Samuti see, millist rolli arhiivid etendavad pagulaskonna jaoks. Mitmed muudki küsimused vajavad kiiret vastamist, kuid igal juhul peaks Välis-Eesti arhiivide saatuse olema meie kõigi ühine mure.

Eestlased maailmas 2000, tagasiränne 1990. aastatel.

Inga Kask ja Tiit Tammaru käsitlesid oma ettekandes eestlaste tagasirännet kodumaale aastatel 1989–2000 ja eestlasi maailmas seisuga aastal 2000. Enne taasiseseisvumist oli hinnanguliselt 150 000 eestlast väljaspool kodumaad, neist 86 000 elas Läänes ja 64 000 N. Liidu territooriumil. 2000. aastaks oli eestlaste üldarv väljaspool Eestit kahanenud 125 000-le. Põhiliselt on pöördutud kodumaale idast, läänes on arv püsinud samana, kuigi ka sealt on kodumaale tulnud (26 % tagasisaabunutest), kuid samas on sinna hiljuti suundunute arv suur. Üldiselt

on lahkujate arv umbes 10 000 võrra ületanud saabujate arvu.

Väliseestluse tulevik.

Viimasena sai sõna Peeter Luksep, kes rääkis väliseestlusest tulevikus mineviku kaudu, juhatades sellega sisse diskussiooni Eesti kogukondade rollist väljaspool Eestit tänasel päeval. Tänapäevane maailm on muutunud – muutunud või muutumas on ka eestlaskond, kes elab väljaspool Eestit. Seda ei saa käsitleda kui väljasurevat vanurite kogukonda, keda ühendavad vaid mälestused ja kelle jaoks tulevikul pole tähendust. Seda kinnitab kas või fakt, et Stockholmi eesti kooli saamiseks on järjekord. Kodumaaga, või siis ka esiisade maaga on tänapäeval erinevatest maailma paikadest küllaltki head transpordiühendused ja igapäevastel arengutel kodumaaga saab silma peal hoida tänu arenenud infotehnoloogiale. Tänapäevases globaliseeruvast maailmas on ju üks tendents ka oma juurte teadvustamine.

Konverentsi lõpetas filmiprogramm, mille põhiosa oli valmistatud 1940. aastate lõpus ja 1950. aastate alguses punapropagandistide poolt, et meelitada Eesti pagulasi okupeeritud kodumaale pöörduma. Konverentsiga seoses avati Tartu Ülikooli raamatukogus näitus “Võõras kodus”, mis annab ülevaade Eesti pagulaste rahvuslikust tegevusest võõrsil ning nende poolt väljaantud trükistest. Loodetavasti leiavad konverentsi ettekanded ka publitseerimist ja sellesuunalised uuringud jätkuvad edaspidi veelgi intensiivsemalt.

Peep Pillak